

ПРОВЕДЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (1906-1916 рр.)

У статті здійснюється висвітлення фрагментів проведення столипінської реформи в українських губерніях Наддніпрянської України у 1906-1916 рр.

Ключові слова: аграрна реформа, політична еліта, революційні події, населення, землеволодіння, селянство.

Половинчатість земельної реформи 1861 р. в Російській імперії призвела до наростання соціального напруження, що і стало однією з причин революційних подій 1905-1907 рр. У політичній еліті Росії існувало розуміння необхідності реформування аграрної сфери, тому уряд під керівництвом Столипін П.А. (1862-1911) розпочав аграрну реформу.

Для проведення столипінської аграрної реформи був прийнятий комплекс законодавчих актів царського уряду, спрямованих на створення нових селянських господарств, які б вивели сільське господарство з економічної кризи і сприяли його подальшому розвитку. Реформування розпочалося з указу 9(22) листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування», а основним законодавчим актом став закон 14(27) червня 1910 р., згідно якого кожний селянин набував права закріпити свій земельний наділ у приватну власність і поселитися на хутір або відруб. Порядок проведення землевпорядкувальних робіт, пов'язаних із запровадженням реформи, визначався законом 29 травня (11 червня) 1911 р. і в такий спосіб завдався удар по общинному землеволодінню. Селянська община затримувала процес структурної диференціації селянства і, тим самим, стояла на заваді ринкової перебудові аграрного устрою¹.

Столипінська реформа передбачала ряд заходів що мали на меті підтримку приватної власності на землю і посилення заможного селянства шляхом руйнування селянської общини (громади). Реформа розгорталася в кількох напрямках: 1) заміну колективної (общинної) власності на землю сільських громад на приватну власність окремих селян-господарів; 2) викорінення застарілих станових цивільно-правових відносин, що перешкождали ефективній господарській діяльності селян; 3) підвищення ефективності сільського господарства шляхом запровадження урядом заходів, що заохочували вихід селян на хутори та відруби; 4) сприяння купівлі поміщицьких земель селянами через Селянський поземельний банк, для чого вводилося пільгове кредитування; 5) надання агрономічної допомоги селянам у вигляді консультацій, навчання, утворення дослідних господарств, продажу добрив та реманенту; 6) підтримка кооперативів та товариств селян.

Реформатори вважали, що Росія могла б стати вільною і правовою державою лише тоді, коли б селянство одержало справжні права (насамперед

право приватної власності на землю) і справжню свободу (розпоряджатися результатами своєї праці). Курс політики Столипіна П.А. був гнучким: кожен, хто хотів вийти з общини і стати вільним фермером або мігрувати за Урал, мав право це зробити. Реалізуючи право вільного виходу з общини, селяни отримували земельні наділи без викупної плати. Між селянами розподілялися вільні казенні землі, а бажаючі могли викупити земельні ділянки у поміщиків за допомогою позик, що видавалися Селянським банком. Причому селянин, одержавши землю, не мав права продати її особі іншого стану, а також сконцентрувати в своїх руках більше 6 земельних наділів (середній розмір земельної ділянки дорівнював 14-15 дес.). Уже на першому етапі земельної реформи (1906-1913 рр.) біля 200 тис. селянських сімей в Російській імперії одержали в приватне володіння 2 млн. дес. землі², а протягом 1907-1916 рр. з общини виділилося близько 2 млн. господарів, або 22% всіх членів общини³.

В Україні цей процес проходив швидше, але й тут були великі відмінності між окремим регіонами. На Лівобережжі общинне землеволодіння переважало і досягало на Харківщині 93,2% всіх селянських дворів, Чернігівщині – 51,5%, Полтавщині – 17,9%⁴. Внаслідок реформи з общинної у приватну власність перейшли майже всі землі в Полтавській та понад 50% земель Чернігівської і Харківської губерній⁵. У Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях вийшло з общини 42% дворів, на Правобережжі – близько 48%⁶. Загалом в Україні в результаті реформи цей показник складав 25% селянських дворів.

Процес виходу селян з общини та землевпорядкування на надільних землях був досить складним і суперечливим, оскільки доводилося рахуватися з протилежними інтересами членів сільської громади. Кожен двір мав отримати в одному місці всю належну йому частку надільної землі, та оскільки однакових за якістю ґрунтів не буває, то доводилося проводити оцінку наділу, що викликало масу нарікань селян. Ситуація ще більш ускладнювалася, коли наділена земля знаходилася у черезсмузжжі з купленими ділянками. До того ж, на надільних селянських землях дії землевпорядкувальників були можливими тільки за ініціативою самих власників землі та у відповідності з правами кожного із співвласників на ту чи іншу частину цієї землі. З урахування цього нарізалися односібні ділянки та велися роботи по груповому землевпорядкуванню. При розверстанні цілих селищ частина земель інколи залишалася в общинному володінні, а решта роздрібнювалася між окремими господарями. В інших умовах перебувало землевпорядкування на землях казенних і Селянського банку, де не існувало зазначених вище стримуючих факторів.

Результати діяльності землевпорядкувальних комісій багато в чому залежали від наявної площі. Тим часом земельний запас на одну людину в різних губерніях України був неоднаковим. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 дес., в Полтавській – 1,34, в Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 дес.

Робота землевпорядкувальників надто ускладнювалася через нестачу землемірів, надмірну зламанисть ліній навколишнього рельєфу, суперечки під час розміток садиб, левад, ділянок орної землі тощо. Так, протяжність окружної межі с. Королівка Радомишльського повіту Київської губернії сягала 79 верст. На всіх поворотах зламаного рельєфу встановлювалися стовпи, визначалися межі хуторів і відрубних ділянок. Проведенню робіт перешкоджали лісиста і болотиста місцевості.

Землевпорядна практика в українських губерніях все частіше зверталася до відрубної системи, коли селянин залишався зі своєю садибою на старому місці, а його польова ділянка версталася у відруб на значній відстані. Користування лісовими пасовищами, сіножатями й вигонами залишалося такими ж, як і до землекористування. У кращому випадку зменшувалися череззсмузжя, але віддалені від садиби землі залишалися в недоторканості. За вісім років від початку аграрної реформи, тобто до 1 січня 1915 р. 5 млн. 793 тис. 540 селянських господарств у 47 губерніях європейської частини Російської імперії скористалися правом про землевпорядкування. Найбільш чисельними були звернення господарів у Харківській губернії – понад 73%. В результаті, в українських губерніях кількість хуторів і відрубів на початок 1915 р. становила: на Катеринославщині – 74495, або 26% від загальної кількості селянських дворів, Харківщині – 71333 (17,8%), Херсонщині – 59689 (18,4%), Полтавщині – 42909 (8,7%), Волині – 35 836 (11,1%), Київщині 32877 (7,8%)⁷.

Про ведення господарства на хуторах та відрубках свідчать безпосередні описи окремих із них. Так, земельна ділянка А.Шуляка, що розташовувалась поблизу с. Войташівка Радомишльського повіту на Київщині, мала розмір вісім десятин переважно бідних ґрунтів – піщаних та суглинчастих – була куплена за сприяння Селянського поземельного банку. Одна десятина відводилась під хату, господарські будівлі та город; 0,75 дес. – під хмільник; 0,25 дес. – під луг; 6 дес. орної землі – під польові культури. На городі вирощувалися овочі й піднявся п'ятилітній сад, де культивувалися яблука, смородина, малина і полуниця. Врожаї фруктів і ягід споживалися сім'єю та реалізовувалися на ринку. Частина врожаю перероблялася на варення, повидло, значною мірою на продаж. На 6 дес. орної землі за чотириріпільною сівозміною велося польове господарство: травневий пар, часто зайнятий кормовими травами, озимина, орна ділянка і ярина. Для обробітку землі використовувалися досконалий плуг, борони, а в господарстві ще й соломорізка, віялка і молотарка. Добрива вносилися під орну, а іноді і під парову ділянку. З озимих хлібів культивувалися пшениця і жито, з ярових – картопля, кормовий буряк, овес. Для збільшення площі під кормовими рослинами господар почав переходити на п'ятиріпільну сівозміну з відведенням ділянки під конюшину. Завдяки ретельному обробітку ґрунту, удобренню поля, своєчасній сівозміні різних культур та селекції посівного зерна врожай у господарстві був вищим, ніж на сусідніх селянських полях. Зокрема, з однієї десятини було зібрано в середньому за 1910-1913 рр. таку

кількість зернових: озимої пшениці – 130-160 пудів, жита – 100-110 пудів, вівса – 130-150 пудів. З урахуванням низької якості ґрунту врожайність була досить високою. Значна увага приділялась господарем тваринництву, яке було в цій місцевості досить прибутковим. У господарстві знаходилося троє коней, чотири корови, десять свиней, чотири вівці та інше. На ринок було зорієнтоване й птахівництво, тому в господарстві вигодовувалося щорічно не менше 70 породистих курей і півсотні гусей. Отже, господар докладав чимало зусиль не тільки для вирощення врожаю зернових та технічних культур, але й для розвитку садівництва, тваринництва, домашнього птахівництва, які приносили прибуток⁸.

У зв'язку з реформою зростав попит українського села на сільськогосподарські машини і реманент, добрива та сортове насіння. Селянське господарство поступово просувалося шляхом раціоналізації та інтенсифікації, що приляло підвищенню врожайності. Зросли площі засіву під технічні культури. Рівень достатку селян усе більше залежав від ринку і цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережжя й особливо Правобережжя намагалися компенсувати нестачу земельної площі впровадженням спеціальних культур, що були більш прибутковими порівняно з зерновими. На Поділлі, Волині, Київщині та інших губерніях селяни займалися розведенням тютюну та хмелю. Інколи тут зустрічалися господарства, в яких з п'яти дес. земельної площі близько трьох відводилося під сад. У степових районах України, де розміри земельної площі селян були більшими, їх розвиток стимулювався місцевими ринками. Поруч з цим, вказаний регіон відносився до земель з екстенсивним розвитком сільського господарства, що поступався за врожайністю центральним районам.

Вихід селянства з общинного землеволодіння прискорив процес структурної диференціації селянства. Закріпивши надільну землю у приватну власність, бідне селянство, що не мало інвентаря та худоби, не могло отримати кредиту для господарювання, змушено було продавати її за мізерною ціною переважно заможному селянству. В Україні протягом 1906-1912 рр. продали свої наділи близько 263 тис. селян, вийшли на хутори 226,5 тис. власників.

Важливим інструментом проведення столипінської аграрної реформи був Селянський поземельний банк. Серед продавців землі знаходилося також чимало поміщиків, які у 1906-1912 в Україні продали понад 385 тис. дес. землі. Покупцями банківської землі ставало переважно заможне селянство, що скуповувало землю і затим здавало її в оренду невеликими частинами переважно бідноті. В 1907-1915 рр. селянство Лівобережжя купило у банку 563690 дес. землі (38,8%), на Правобережжі (449284 дес., або 31,0%) і в Степу (439059 дес., або 30,2%)⁹.

Після продажу землі бідному селянству залишалося або пролетаризуватися, або переселятися у багатоземельні райони Азіатської Росії. Переселенська політика була складовою столипінської реформи. Низькі ціни

на землю за Уралом, заохочувальні урядові кредити, щоправда під високі відсотки, приваблювали бідне селянство та спонукало його до міграції. Для переселенців в 1910 р. були створені спеціальні залізничні вагони. Від звичайних вони відрізнялися тим, що одна частина відводилася для селянської худоби та інвентарю.

Переселенський рух набув великого розмаху і впродовж 1906-1912 рр. з України до Азіатської Росії виїхало близько 1 млн.чол. Найбільше переселенців прибуло з Лівобережжя, селянство якого особливо страждало від малоземелля і тому давало 25% переселенців всієї Російської імперії. Особливо потужним став потік переселенців в період розгортання реформи з 1906 по 1908 рр. Серед більшості мігрантів знаходилися безземельні і малоземельні селяни (67%), що мали до 3 дес. землі. Наприклад, в Полтавській губернії вони складали 72,4%, в Харківській – 62%, Чернігівській – 52,8% всіх переселенців¹⁰. На нових місцях значна частина селян не змогла закріпитися, оскільки державна допомога була недостатньою. Незвичні кліматичні умови, хронічне голодування, відсутність медичної допомоги змушували їх повертатися додому, в Україну. Тому з 1909 р. хвиля переселенського руху зменшується і розпочинається зворотній процес часткового повернення селянства у покинені місця. Впродовж 1906–1913 рр. повернулася майже четверта частина переселенців, але середнє селянство знайшло на Далекому Сході свою другу батьківщину¹¹.

З початком Першої світової війни аграрна реформа переживала кризу, оскільки власники хуторів та відрубів, як правило, перебували на фронті, а їхні господарства занепадали. В зв'язку з цим, серед селянства росли революційні настрої. До того ж на процес реформування негативно вплинуло розпорядження уряду про ліквідацію продуктивних господарств німецьких колоністів на Волині і Південній Україні. В умовах війни 5 травня 1915 р. головний управляючий землеустроєм і землеробством Кривошеїн О. розіслав губернаторам циркуляр, в якому запропонував призупинити до закінчення війни розверстання і виділення землі в усіх випадках, коли не досягнуто в громадах добровільної згоди всіх господарів, причетних до землевпорядкування. Посилаючись на обставини воєнного часу, управляючий радив органам місцевої влади проявити обережність, щоб не допустити загострення взаємовідносин між селянами. Новий міністр землеробства О. Наумов у 1916 р. звертався до губернаторів з пересторогою про те, що продовження попередньої аграрної політики стало ризикованою справою. Призупинення землевпорядкування в роки війни констатували засоби масової інформації у Борзенському, Козелецькому, Остерському і особливо у північних повітах Чернігівської губернії. Старші чоловіки, що залишилися поза мобілізацією до діючої армії, не наважувалися вести розверстку надільних земель, а хутірське розселення припинилося повністю в губернії. Селяни інших губерній часто клопотали зупинити землевпорядкування до повернення фронтівиків. Загалом, процес землевпорядкування в українських губерніях в роки війни тривав, однак його темпи були уповільненими¹².

Таким чином, столипінську реформу не вдалося повністю провести через брак часу (Столипін вказував на необхідність 20 років спокою), а також за відсутності надійної соціальної бази при консерватизмі як поміщицького, так і дрібнотоварного селянського господарства. Вона поглибила процес соціально-економічної диференціації селянства, тим самим хворобливо вплинула на становище найменш захищених груп селянства. Руйнуючи общинне землеволодіння і використовуючи Селянський поземельний банк, реформа прискорювала консолідацію земель в руках заможного селянства. За даними перепису 1916 р. в Україні землею володіли: менше 1 дес. – 15% селянських сімей, від 1,1 до 3 дес. – 20%, від 3,1 до 10 дес. – 56%, 10,1 і більше – 9%¹³.

З наведених даних видно, що в українських землях на той час 35% селянських господарств були малоземельними, тому для них головним завданням стояло прагнення вижити в умовах економічної і політичної нестабільності. Більше половини господарств можна віднести до середняцьких, котрі не тільки могли вижити, але й виділяли частину виробленої продукції на продаж. До них додавалися 9% господарств, що мали повністю ринковий характер. Нерозв'язаність земельного питання поглиблювали соціальні протиріччя на селі і спонукали неможливе селянство до протесту у формі селянських виступів.

І все ж реформа Столипіна П.А. була одним із найрішучіших поступів лібералізму в усій російській історії. Вона сприяла перетворенню середньовічної колективістської системи праці селян на індивідуальну. В різних регіонах створювалися вільні селянські господарства на хуторах та відрубках. Найактивніше цей процес відбувався в Україні.

Столипінська аграрна реформа в українських землях, де вже було чимало заможних селян, найбільше на Правобережжі й Півдні, мала цілком позитивні наслідки. Реформа сприяла розвитку товарних відносин, широкому застосуванню машин і добрив, зростанню врожайності у 1912 р. на 20%. У 1913 р. було зібрано найбільший за останні десятиліття врожай зернових – 1200 млн. пудів. Третина всієї продукції продавалася на внутрішньому і зовнішньому ринках. Частка України в експорті Російської імперії склала понад 25%, а щодо вивозу зернових – понад 40% (250-300 млн. пудів щорічно). Наслідком розшарування селянства став масовий відтік дешевої робочої сили, що сприяло розвитку промисловості. На 1913 р. з усього обсягу виробництва промисловості Російської імперії майже чверть давала Україна. У важкій та видобувній галузях промисловості цей показник сягав 60-70%, а у виробництві цукру – 80%. Основним результатом аграрної реформи стало загальне піднесення економічного розвитку Російської імперії. Процес капіталізації охопив усі сфери суспільного життя. Напередодні Першої світової війни Росія мала найкращі економічні показники за останні півстоліття. Однак, аграрну реформу з самого початку було вороже сприйнято різними верствами суспільства і політичних сил: від чорносотенців до селянської бідноти.

Реформи П.А.Столипіна мали програмний характер і передбачали не тільки піднесення сільського господарства, але й реорганізацію місцевого самоврядування, запровадження загальної початкової освіти, здійснення інших заходів. Здійснити столипінські реформи планувалось протягом кількох десятиліть, але смерть її організатора П.А. Столипіна (05.09.1911 р.) у результаті теракту в Києві, початок Першої світової війни у 1914 р. і революція 1917 р. в Російській імперії не дали змогу здійснити задумане і одержати максимальні результати.

Примітки

1. Бovyкин В.И. Россия накануне великих звершений / В.И. Бovyкин. – М., 1988. – С. 29.
2. Баландин Ю.С. Крестьянское хозяйство / Ю.С. Баландин. – М., 1992. – С. 27.
3. Українська Радянська Енциклопедія. – Т. 14. – К., 1963. – С. 109.
4. Підраховано автором за: Статистика землевладення 1905 г. – Вып. 33, 47, 48.
5. Хоптяр Ю.А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.): Монографія / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 35.
6. Завальнюк А.М. Крестьянское аграрное движение на Правобережной Украине (март 1917-январь 1918 гг.): дис. канд. ист. наук. – К., 1979. – С. 43.
7. Історія українського селянства. – Т. 1. – К., 2006. – С. 392-393, 400.
8. Киевская земская газета. – 1914. – 6 июня, 4 июля. – С. 2, 3.
9. Хоптяр Ю.А. – Вказ. праця. – С. 35-36.
10. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Оdesa, 1931. – С. 44.
11. Хоптяр Ю.А. Вказ праця. – С. 37-38.
12. Історія українського селянства. – Т. 1. – К., 2006. – С. 404-405.
13. Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 32.

Резюме

В статтє рассматриваются фрагменты проведения столыпинской аграрной реформы в украинских губерниях Надднепрянской Украины в 1906-1916 гг.

Ключевые слова: аграрная реформа, политическая элита, революционные события, население, землевладение, крестьянство.

Одержано 17 жовтня 2012 р.